

СААДІ ТА ЙОГО «БУСТАН»

Серед творів Сааді особливе місце належить етико-дидактичній поемі «Бустан». Вона була завершена 1257 року в рідному Ширазі, хоча поет почав працювати над нею ще в п'ятдесятих роках під час свого перебування в Дамаску при відомій мечеті Омейядів. Написані під час тривалих мандрів вірші як ілюстрації до проповідей згодом увійшли до окремих розділів «Бустану» вже готовим матеріалом, і це спростовує думку, ніби поет написав її в довершеному вигляді за якийсь один рік. Із самого початку цей твір мав назву «Сааді-наме» («Саадієва книга»), і лише пізніша традиція нарекла його «Бустаном» («Плодовим садом») за аналогією до «Ґулістану» («Трояндового саду»). Сааді присвятив «Бустан» правителеві Фарсу Абу Бекрові Сааду ібн Зангі за те, що той порятував Фарс та його рідний Шираз від монголів, відкупившись величезною сумою золота. Хоча хвалебні касиди Сааді, як цілком слушно зазначають, не мають нічого спільного з модними на той час хвалебними одами, в яких, приміром, підкова коня якого-небудь хана порівнювалася з небесним склепінням, а цвяхи її — з планетами і зірками. Сааді славив Абу Бекра за те, що він своїм золотом спорудив перед монголами не-

приступну стіну і порятував країну від розорення та розрухи.

Я не співав із прохачами влад,
На шахів я не витрачав талант.

Та вірші ці складав я урочисто.
Колись, можливо, скажуть серцем чисті,

Що в Сааді була одна відрада:
В час Абу Бекра жив він, ібн Саада.

Зробив він те для величі Ірану,
Що Пан пророків в час Ануширвана.

Отже, навіть Мохаммед, Пан пророків, не зробив стільки добра для рідного краю, як Абу Бекр, і в Сааді була одна відрада, що жив він у часи Абу Бекра ібн Саада. Та не лише йому була втіха й відрада: у цьому благословенному краї знайдуть згодом прихисток не одні нещасні блукальці, втікачі від монгольської навали:

Хто знемагає від страждання й пут,
В його країні прихисток знайдуть.

Сааді цілком заслужено не шкодує епітетів для правителя Фарсу, порівнюючи його то з іранським героєм Рустамом («Такий покров над світом розпростав, Що здивувався б навіть сам Рустам»), то з Іскандером, який свого часу, згідно із коранічними легендами, стіною з брил і міді уберіг край від наступу міфічних племен яджуджів та маджуджів. Проте розлогі, нехай і заслужені, епітети Сааді, прикладені до владарної

особи, слугують лише підставою для значно глибших моральних висновків та сентенцій: саме смиренний, покірливий, «похилений володар» може досягти вершини влади й успіху, як цього досягнув Абу Бекр:

Чолом крайнеба досягає він,
Доземно голову схиляє він.

Одне, як дервіш схилиться з пошани,
Та зовсім інше — як глава держави.

Похилений дервіш — така природа,
Та зовсім інше — схилений володар.

Смиренням він долати гордість зміг,
Смиренням власну славу переміг.

Саме тому, що він доземно схилив голову в покорі перед Богом, каже Сааді, Абу Бекр зумів досягти чолом крайнеба, і *«одне як дервіш схилиться з пошани, Та зовсім інше — як глава держави»*.

Загальний висновок до «Вступу» свого «Бустану» Сааді подає у формі гекаята, себто короткої оповідки, головне завдання якої — проілюструвати викладені вище моральні настанови. Цей продуктивний і надзвичайно вдячний прийом активно використовували його попередники, залучаючи ілюстративні гекати не лише в поетичний чи прозовий контекст, а й у філософські, богословські чи медичні трактати. Не відступаючи від традиції, Сааді рясно приправляє повчальними історіями весь поетичний «Бустан». У цих історіях-гекаятах поет у концентрованому

художньому вигляді подає філософські й моральні сентенції, які міцно ввійшли в живу народну мову.

Компонуючи «Бустан», Сааді дотримується усталеної літературної традиції, згідно з якою перші розділи (або ж частини) присвячені передусім Аллахові, творцеві духа, «який вуста для слова правди отворив». Початок твору являє собою звичайний для середньовічних епічних творів *tauxid* (прославлення Божої єдності). Особливо наголошується на безмежній милості та ласкавості Господа, що він як господар неба і землі «не тільки насилає кари злі». «Земля, — зазначає Сааді, — є скатертиною для всіх — для чесних і розбійників лихих», себто навіть найлихішого розбійника прийме Господь, якщо той, звісно, розкається. Цю ідею Сааді проносить через увесь твір, і тема покаяння, щирої покути не раз розгортатиметься на сторінках «Бустану».

Далі слідує розділ під назвою «Похвала Панові посланців» (нехай Аллах не оміне його своєю ласкою), в якому Сааді, знову ж таки згідно з традиціями епохи, говорить про пророка Мохаммеда, намагаючись бути оригінальним, а також про чотирьох праведних халіфів. Йдеться про оригінальність Сааді, помножену на поетичну майстерність, коли він, пишучи лише у притаманному йому стилі *сагль-е мумтані* (недосяжна легкість), обрав класичний епізод *міраджу* Пророка — мандрівку на небо. Сааді не обтяжує читача астрономічними деталями, назвами сузір'їв, хитромудрою грою слів та складними метафоричними фігурами, як, приміром, його великий попередник Нізамі Гянджеві в своїй «Махзан аль-

асрар» («Скарбниця таємниць»), описуючи вознесення Пророка.

Загалом «Вступ» та й весь початок книги надзвичайно складні для прочитання. Практично кожен бейт вимагає коментарів і відсилання як не до Корану, то до *хадисів* — переказів про діяння Пророка та його сподвижників. Лише підготовлений читач зможе оцінити оту справжню легкість стилю, і йому в нагороду будуть неймовірні соковиті рими, чудова гра слів та висока омонімія, що повною мірою відбито в українському перекладі.

Причину написання книги Сааді виклав у одноіменному розділі («Причина написання книги»):

Багато я пройшов земних шляхів,
Багато люду на шляхах зустрів.

Збирав повсюди мудрості думки,
Як на жнивях збирають колоски.

Але ніде я не зустрів ні разу
Достойніших людей, як із Ширазу.

До них постійно тягнеться душа,
Заради них покинув Рум і Шам.

Рясні сади наводили не сум,
Що друзям я нічого не несу.

Подумав: з Місру цукор привезуть,
То я його в дарунок принесу.

Носити ж цукор — справа не моя,
Солодше щось від цукру маю я.

Ти цукор цей не покладеш у рот,
Але цей цукор — мудрості урок.

Оці «солодкі мудрості уроки» Сааді розмістив у десяти розділах із розлогим «Вступом», маючи на пам'яті славнозвісний містико-дидактичний твір «Хадікат аль-хакікат» («Сад істини», точніше «Хадікат аль-хакаїк» — «Сад істин») Санаї, який так само, як і «Бустан», складається з десяти розділів і написаний класичним розміром *хадіф*. (Як наслідування «Саду істин» через кілька десятиліть Нізамі напише свою «Скарбницю таємниць», проте відомий іраніст Є. Е. Бертельс з цього приводу зазначає буквально таке: «Подібно до того, як поема Нізамі лишень через непорозуміння могла вважатися суфійською, так само потрапила сюди і «Хадика»). Проте є й інша точка зору, що «Махзан аль-асрар» присвячена передусім містицизму й аскетизму. Вся проблема в тому, що суфійські поети виробили свою поетичну мову і звичайні художні образи можна сприймати як суфійську символіку. Ось лише один бейт зі «Скарбниці таємниць» Нізамі з одинадцятого розділу-макале «Розмова про зрадливість світу»: «Дорога перед тобою далека і стоянка довга, ти приготуй дорожні припаси й харчі для стоянки». Звичайно, ідеться про припаси з добрих, богоугодних справ, якщо розуміти стоянку (*манзель*) як суфійський термін «чергового етапу, зупинки на шляху осягнення Бога».

Та повернімося до «Бустану». Перший розділ «Про справедливість, розсудливість та мудрість» цілком присвячений темі справедливого правителя, яку активно розробляли в перській літературі до і після Сааді. Слова правди й добра Сааді вкладає в уста

сасанідського шаха Ануширвана, який перед смертю напучував свого сина Гормуза:

Щоб ти не жив заради свого блага,
На бідних теж звертай свою увагу.

Ніколи в тебе спокою не буде,
Якщо страждатимуть навколо люде.

Не похвалив би за таке мудрець:
Як спить пастух, то вовк серед овець.

Нема в нужденних більше оборони,
Вся оборона підданих — корона.

Шах — дерево, підданці шаха — корінь,
Без коренів воно засохне скоро.

Вже вирвати волієш корінь свій,
Народу корінь виривать — не смій.

Після загальних високих сентенцій («Щоб сила не взяла тебе ворожа, Йди прямо й чесно — це дорога божя», «Не тих, що у вожді рядяться, — бійся, А тих, що Бога не бояться, — бійся») Сааді плавно переходить до проблем влаштування держави, подаючи настанови в стилі, що цілком споріднений з попередньою дидактичною літературою, зокрема «Кабуснаме» («Насіхат-наме») Кей-Кавуса ібн Вашмгіра та «Сійасат-наме» (Книга про політику», або ж «Книга управління») Нізам уль-Мулька. Сааді радить назначати сумлінних будівничих, аби ті «сумлінно розбудували край», застерігаючи при тому, що жорстокість і сваволя лише шкодять державній справі: *«Якщо в начальника свистів батіг, То він нічого досягти*

не зміг». Сааді засуджує жорстокість на тій основі, що сам Бог є милосердним. Та з іншого боку не можна бути занадто м'яким, адже *«в доброті не бачачи лихого, На себе лихо наведеш самого»*. Коли лиходія не беруть докори, таке дерево, звісно, треба викорчовувати під корінь. Не будь надто терплячим, закликає Сааді, з такого негідника залишається хіба що здерти шкуру. Він радить, що в такому випадку *«Убити треба вовка — і кінець, Допоки не загриз твоїх овець»*.

Правитель, — повчає далі Сааді, — має з повагою ставитися і до купців, адже вони мандрують світами і розносять добру славу про правителя, заодно примножуючи достаток країни. Але водночас треба бути обережним з чужинцями, оскільки під личиною друга до країни може проникнути лиходій (*«І добрі ще повинен мати служби, Щоб ворог не проник в одержі дружби»*).

Посади треба віддавати лише заможним, і в жодному разі не біднякам, оскільки при якійсь недостатці з них не стягнеш ані гроша. *«З них матимеш ти користь невелику: У плечі голова і повно крику»*. Коли ти завважиш, що призначений тобою скарбник поводить себе негідно, його очі загорілися жадобою, призначай над ним наглядача. А коли скарбник і наглядач злигалися, сміливо проганяй обох.

Богобоящого знайти годиться,
Та не такого, що тебе боїться.

Такого, що суддя йому — Аллах,
Але не втрата влади й смерті страх.

Сааді у своєму «Бустані» не раз торкається тем облуди й омани, підступності й лихої обмови. Численні вставні оповідки, які справедливо називають притчами, яскраво ілюструють саму ідею повстримності в покаранні, шкідливості поспіху у вирішенні подібних справ. «Оповідка про розсудливість і стриманість у покаранні» є відгомонам класичної теми, давно опрацьованої в перській літературі. Йдеться передусім про «Сіндбад-наме» («Сіндбадову книгу») аз-Загірі ас-Самарканді, задекларовану як книга про жіночу підступність, а насправді це книга про ваду поспіху, та анонімну «Бахтіяр-наме». Відомі інші назви цих книг — «Книга про сімох візирів» та «Оповіді дев'яти візирів» (в іншому варіанті «Оповіді десяти візирів»). Цей чоловік, який приїхав з Оману, зазнав обмови такого ж завидного візира й замалим не позбувся своєї голови. Загальний висновок з цієї історії Сааді подає в таких словах:

Той шах, що йде до божого порогу,
Що не глухий до просьб про допомогу.

Для влади непридатна голова,
Що виголошує гучні слова.

Не будь поспішним з ворогом підступним,
А будь розважним, чесним, непідкупним.

Лиш той здолати ворога зумів,
Хто зміг погамувати в серці гнів.

Правитель має бути милосердним («Мова про милосердя до немічних») та співчутливим («Про спів-

чуття до підданців»), вкотре наголошує Сааді. *«Як кривдників своїх народ клене, То ця клятьба тебе не омине. Як пес полу прохожому роздер, Господар пса хай відповідь тепер»*, — безнастанно апелює поет до владоможців. Він наводить яскраву притчу про Абдулазіза, восьмого халіфа із династії Омейядів, який, за свідченнями мусульманських джерел, був справедливим правителем і відмовлявся від розкоші. Сааді закликає наслідувати Абдулазіза, оскільки той у час великої посухи продав свій коштовний перстень, *«який своїм блиском розширяв небозвід»*, і порятував від голоду жебраків та нужденних.

Сааді виступає в «Бустані» не завжди від свого імені, відкритим правдомовцем, він часто принатурюється дервішем, який повчає володарів. В «Оповідці про атабека Тукла» він описує зустріч мандрівного аскета з атабеком, який став скаржитись йому на змарновані роки: *«Життя минуло, я ж прожив безслідно, Тож під кінець хотілося б мені прожити в молитвах останні дні»*. Дервіш відповідає йому в такому сенсі, що наша справа, дервішів — служити Богові й носити хирку (*«Наш тарикат — чи не служіння людям! Ми, дервіші, носити хирку будем»*), а справа султана — справедливо владарювати.

Ти ж на своїм султанським троні будь!
Добра і правди в обороні будь!

Як справедливо жити ти умів,
Не дослухайся до облудних слів.

Бо тарикат — дорога, а не мить.
Без волі Бога й кроку не ступить.

І під габою власяницю слави
Незримо носить, хто прожив для справи.

Сааді часто вживає суфійські терміни, зокрема *тарикат*, *хирка*, *арэф*, стоянка (*манзель*). Тарикат (араб. «дорога, шлях») означає безпосередньо другий етап (другий із семи) містичного шляху суфіїв, в «Бустані» ж вживається більше в значенні «праведний шлях». «*Ми, дервіші, носити хирку будем*» — поет-дервіш на означення «власяниці» вживає кілька синонімів (зокрема, «дальк», «хирка», «мисх», «муракка'а»). *Хирка* (від араб. дієслова *харака* — «розривати», «робити дірки») — дірявий або полатаний каптан, габа, руб'я, одяг-символ, який вказував, що вбраний у неї ступив на містичний шлях, а також показник обітниць вбогості, яку дав суфій; часто її шили з окремих шматків (*муракка'а*) тканини. У цитованому вище бейті на означення власяниці вжито слово «дальк». Останні рядки («*І під габою власяницю слави Незримо носить, хто прожив для справи*»), здається, не потребують розлогих коментарів. Хто вбрав на себе пишну габу й творив добрі діла, жив для справи, а не для слави, залишався в душі чесним і справедливим — він ніби «незримо носив» під своєю одежею скромну дервішську власяницю.

Сюди ж відноситься оповідка «Про жорстокого марзбана й відлюдника», який напучував жорстокого правителя («*Правителю, до пам'яті прийди ти! Як над людьми вчиняєш ти наругу, То я твоїм не можу бути другом*») та багато схожих в інших розділах.

Сааді безперестану нагадує правителям про мину- щість цього світу:

Великий, не знущайся над малим:
Із цього світу йдуть шляхом одним.

Сааді не втомлюється говорити про неодмінну роз- плату Судного дня, споминаючи, для прикладу, ста- родавніх жорстоких аджамських правителів, і лише покривджені та знедолені, вкотре наголошує він, поря- туються від вогню пекельного (*«Насильством на землі з них кожен жив, В гріхах помер і світ цей залишив. Аллах великий, коли суд настане, Покривджених опі- кувати стане»*). І трохи далі: *«Ні, не послухав сина шах тоді, Та чи він втік від справжнього судді?»* (*«Оповідка про Хаджаджа Юсуфа»*), мається на увазі найсправедливіший суддя, який судитиме за гріхи.

Дервіш таки щасливіший, ніж шах, переконаний Сааді. І дарма запевняють, що шах має найвищу честь. Я впевнений, — каже поет, — що честь най- вища — у дервіша, *«бо тільки той, хто вибрався налегко, Зайде, у путь споряджений, далеко»*. Мається на увазі, що хто позбавлений гріховної ноші, *«вбрався налегко»*, повністю пройде *тарикат* і зуміє досягти містичного єднання з Богом, звичайно, коли він *«споряджений»* вірою.

Сааді вже вкотре торкається теми мінливості світу, назвою оповідки *«Мова про зрадливість світу»* (*«Дар бі-вафайе дунйа»*) буквально повторюючи заголовок одинадцятого розділу *«Махзан аль-асрар»* Нізамі. Йдеться передусім про мінливість долі та непевність владування на прикладі правителя Місру, який дій-

шов кінця свого віку і зрозумів усю марність цього світу, що «все це перетвориться на прах». Він зібрав урожай, та не зумів його спожити, тобто обернути на користь, адже «розумний має сам і роздає, І світ весь йому славу воздає». Сааді переконливо промовляє:

Усі владики зникнуть і престולי,
Лиш царство Боже не зника ніколи.

Кизил-Арслан мав неприступну фортецю, вершечок якої досягав самої гори Альванд. Туди не могли дістатися жодні вороги, адже дорога до неї була така вузька, «...наче волосина із безодні...». Якось прибув до шаха чоловік, що за свій довгий вік обійшов чи не весь світ. Правитель спитав у нього, чи доводилось йому бачити такий замок. Гість засміявся й odmовив, що «фортеця гарна, та міць її усе-таки примарна». Адже не гірші від тебе гордовиті шахи проживали на світі й змушені були полишити цей світ, «пробувши на ньому менше миті».

Складається враження, що в першому розділі якась хаотичність, перехід від одної заданої теми до іншої, як це спостерігаємо в поемі Санаї «Хадікат аль-хакікат». Сааді після оповідки «Про мовчання з настановою до того, хто її не слухає» раптом знову переходить до державного устрою, подаючи оповідки «Мова про те, що правителеві треба бути справедливим із військом», «Мова про турботу з войовниками в час миру», «Мова про піклування над випробуваними войовниками». Це свідчить лише про те, що ці вірші Сааді написав був раніше, і лише згодом, укладаючи «Бустан», намагався тематично об'єднати

їх в одному розділі. Та не лише тематично, а й високою ідеєю служіння своїй вітчизні, турботою за доблесних — і тих, хто має силу, і тих, хто має розум: *«Той, хто і меч освоїв, і калам, Підходить близько до безсмертя брам»*. Ведучи мову про воєнну стратегію, військові хитрощі, Сааді переконаний, що «не тільки в силі рук країни сила», а є ще якась інша велика сила, а саме:

Старців молитва: «Господи, спаси!»
Сильніша, аніж луки і списи.

Молитвою, яка прощає гріх,
Дервіш би й Фаридуна переміг.

Другий розділ «Про добродійність» (*«Дар іхсан»*) присвячений благодійності, щирості й щедрості. У вступі поет говорить, що існування людини, чії «думки і почуття зіпсуті», не має ніякого сенсу, вона була і залишиться формою без суті. І лише *«той, хто людям ніс добро і супокій, Спокійно спатиме в землі сирій»*. Треба турбуватися про своїх підданців, а інакше «вони тебе по смерті прокленуть», роздавати своє багатство заради добра, бо ти не матимеш над ним влади після смерті.

Аби не быть збентеженим украй,
Покривджених з думок не викидай.

Будь добрим нині, завтра від скарбниці
Твій ключ вже може в інших опиниться.

Завжди тримай запас на прожиття,
Якщо в родини втрапиш співчуття.

Хто щастя м'яч схопив, а не облуду —
Його нестиме до Страшного суду.

Чимало бейтів у «Бустані» вимагають спеціальних коментарів, зокрема *«Завжди тримай запас на прожиття, Якщо в родини втратиш співчуття»* (буквально «Ти візьми з собою свій припас, бо не буде співчуття сина й жінки»), де цілком очевидний натяк на рядки Корану «...того дня, коли не допоможе багатство й сини...» (вірш 88 (88)-й, 27-ма сура «Поети»). Мається на увазі, порада дбати про добрі справи, які ти візьмеш з собою у Судний день, бо тоді вже тобі не допоможуть ні багатство, ні сини. Не можна відганяти від своїх дверей нещасних блукальців, «щоб сам колись не приблукав до них». Отож, як сам про себе не подбаєш, то ніхто вже тобі не допоможе, не заступиться за тебе Судного дня, і навіть «не почухає спину», в сенсі, «не промовить за тебе й слова». *«Розрадити стражденного зумій, Не забувай про день стражденний свій»*, — закликає Сааді.

Логічним продовженням заданої теми є автобіографічний вірш «Мова про співчуття до знедолених», за яким у вітчизняній літературній традиції закріпилася назва «Безбатченко». Сааді, як відомо, рано залишився сиротою і вповні спізнав гірку долю сирітства. Це один із найпоетичніших і найбільш проникливих віршів «Бустану».

Хто втратив батька, того захисти,
Колочку вийми із його п'яти.

Його словами заспокій простими:
Без кореня деревце не ростиме.

Як бачиш — хтось похилений іде,
При ньому не цілуй своїх дітей.

Коли заплаче він, хто заспокоїть?
І хто розрадить, коли щось накоїть?

Спинись, бо як заплаче сирота,
Небесна затрясється висота.

Двовірш «Спинись, бо як заплаче сирота, Небесна затрясється висота» (буквально «Бійся, щоб він не заплакав, бо великий престол трясиметься безнастанно, коли заплаче сирота») так само вимагає спеціального коментаря, оскільки тут маються на увазі рядки з відомого переказу про пророка Мохаммеда: «Коли заплаче сирота, то затрясється небесний престол». Поет закликає бути милостивим та співчутливим до знедолених, прихистити їх, вийняти колючку із п'яти, бо за таке просте добродійство відчиняться двері до раю.

З ноги колючку вийняв хтось мені,
З Ходжента старця бачив я вві сні:

В раю він проходжався садом божим,
Йому колючка пахла, наче рожа.

Останні рядки також вимагають спеціального коментаря. «З ноги колючку вийняв хтось мені, з Ходжента старця бачив я вві сні...» (буквально «Хтось вийняв колючку з ноги в сироти, і побачив його вві сні старець [садр] Ходжентський»). Мається на увазі, що той ласкавий чоловік, який вийняв колючку з ноги сироти, неодмінно потрапить до раю, бо

він уже приснився великому ходжентському старцю. Принагідно треба зауважити, що ці два бейти не були включені в таджицькі радянські видання зі зрозумілих причин, оскільки в ті часи велася боротьба з релігією і згадка про ходжентського старця була небажаною. Так само не був включений бейт *«Спинись, бо як заплаче сирота, Небесна затрясється висота»*.

Сааді подає приклади добролюбства й щирості, звертаючись однаково й до переказів про ісламських пророків. Надзвичайно цікавою не лише з морального, а й з релігійного погляду є «Оповідка про Ібрагіма, нехай над ним буде мир». Якось до Халіла, пророка Ібрагіма, відомого своєю гостинністю, завітав подорожній, *«самітник, мов верба, похилий, Вся голова від літ старечих біла»*. Халіл привітав його, як годиться, посадовив за скатертину з частуваннями і за мусульманським звичаєм промовив *«Хвала Аллаху!»* Проте гість промовчав, і на питання здивованого й обуреного Халіла одмовив: *«Я йду шляхом не тим, Де кланяються богу і святим»*. Тоді вже господар зрозумів, що він привів до своєї хати вогнепоклонця, безвірника й нечестивця. Халіл прогнав свого небажаного гостя, та з небес заступився за нещасного сам ангел Суруш:

Халіле! — тут від імені творця
З'явивсь Суруш у ролі посланця. —

Сто літ його годую я, мій сину,
Ти ж проганяєш за якусь часину.

Вогню він кланяється без принуки,
А ти від нього забираєш руки?

